

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ЕКОНОМІЧНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

О.В. Бондаренко

Однією з особливостей сучасного етапу розвитку людства є зростання ролі культурної складової у процесах відтворення соціальної реальності в усіх її сферах, зокрема, в економічній. Поряд із різноспрямованими процесами культурної гомогенізації та гетерогенізації вибудовується загальносвітова економічна система. На сьогодні у переважній більшості суспільств, включно із суспільствами, де відносно недавно існувала керована державою система, у тому числі й в Україні, усталилася ринкова модель організації економіки. Однак, відкритим залишається питання про те, якому типу економічної системи відповідають цінності економічної культури населення України та якою мірою останні можуть слугувати основою для формування задекларованої державою соціально орієнтованої ринкової економіки. Також представляє інтерес ступінь відповідності цінностей вітчизняної економічної культури ціннісним системам суспільств індустріального / постіндустріального типу, з огляду на зростання рівня відкритості українського суспільства за умов світових процесів глобалізації, інтеграції, економічної співпраці.

Ринкові перетворення в Україні на тлі демократизації політичного життя об'єктивно призводять до формування громадянського суспільства, як наслідок, спонукають складний та суперечливий процес відродження особистості. Цей процес невпинно впливає на соціально-економічну сферу суспільства, породжує нові проблеми становлення соціального суб'єкта ринкового типу, забезпечення ефективності си-

стеми господарювання у цілому. Спостерігаються нові риси економічної поведінки вітчизняного соціального суб'єкта, але водночас мають місце й тривожні тенденції відчуження чесної та продуктивної праці, пошуки більш легких шляхів зростання добробуту.

Економіка ринкового типу дійсно породжує принципово нові особливості соціально-економічних відносин, які відбиваються на економічній свідомості та поведінці людей, на їх ментальності. Різко трансформується економічне середовище, соціальні умови й мета соціально-економічної діяльності. Змінюється місце окремої людини у суспільстві.

Процес соціально-психологічної адаптації населення до ринкової суспільної атмосфери віддзеркалює зміну парадигм економічної свідомості, соціально-економічної психології, економічної ментальності. Відбувається зміна старої схеми економічного мислення. Ринок спонукає прагнення людини одержувати економічні знання, якісну освіту, нові й конкурентноспроможні для суспільства професії. Людина прагне створити навколо себе прийнятне (комфортне для неї) економічне, психологічне та інформаційне середовище.

Економічна ментальність, як засвідчують дослідження, спроможна впливати на хід економічних процесів, сприяти їх прискоренню чи гальмуванню. Конгломерат позитивних і негативних рис економічної ментальності населення України, сформованих під впливом сукупності різноманітних чинників протягом тривалого періоду, своєрідно матеріалізується в процесі формування й відтворення певного соціально-економічного середовища, зокрема того, яке сьогодні мають українці.

Переваги ринкового шляху розвитку стануть переконливими лише тоді, коли реальні життєві інтереси та демократичні ідеали дійсно стануть основою пробудження духовного життя широких верств населення, відбиватимуться на економічній ментальності громадян, господарчій культурі, реально сприятимуть активізації ефективної праці, яка була і буде основним джерелом індивідуального та суспільного багатства.

Економічна криза (безробіття, зниження рівня життя та інші негаразди) перехідного періоду уповільнює та ускладнює шляхи вирішення завдань, які стоять перед суспільством та нацією, руйнують ціннісні орієнтації людей. Подолання цих явищ неминуче пов'язано з розвитком соціально-економічної активності народу, утвердженням нової ринкової культури господарювання, проявом кращих рис української економічної ментальності.

Звичайно, витоки різноманітних, позитивних і негативних, особли-

востей української економічної ментальності пов'язані не лише зі складною соціально-економічною ситуацією сьогодення або лише з плановою централізованою економікою та ідеологією радянських часів. Зрозумілим є те, що завдання побудови ринкового суспільного середовища в Україні вимагають поступової трансформації економічної свідомості її соціальних суб'єктів у напрямку наближення до рис економічної ментальності, які відповідають вимогам ефективного розвитку такого суспільного середовища. Оновлення української економічної ментальності, від чого в багатьох чому залежить рух країни вперед, слід здійснювати на тлі системного вивчення чинників її формування, з'ясування джерел прояву тих чи інших властивостей національної економічної свідомості, реальної оцінки термінів та можливостей подолання її негативних рис, адаптації масової трудової свідомості до ринкових умов, нових механізмів господарювання, інновацій в економіці окремого регіону або країни в цілому.

Народ України переживає процес самоусвідомлення, усвідомлення своїх національних ідеалів — і для цього потрібне економічне підґрунтя, залучення інтелектуального потенціалу нації, кращих надбань духовності, щоб прискорити початі в країні перетворення, не допустити розчарування в національній ідеї. На жаль, для масової свідомості державна національна ідея залишається дещо неусвідомленою і це лишає суспільства інтегруючої сили.

Світовою наукою доведено той факт, що необхідними передумовами успіху процесу державотворення та духовного відродження нації є: наявність національної ідеї (вона протягом останніх століть вважається потужною рушійною силою людського поступу, за висновками знаних науковців Заходу І. Берліна, Дж. Армстронга, Е. Сміта, Л. Семенка та інших); наявність національної мрії — як поміркованого оптимізму народних ідеалів працелюбності. Це важливо не тільки для сфери суспільної свідомості, але й для економічного розвитку країни.

Як відомо, Україна сьогодні не має національного аналогу «американської мрії» («будь-яка звичайна людина завжди може знайти спосіб швидко, але законно розбагатіти»). Наш пересічний співвітчизник у можливість несподіваного збагачення реально не вірить навіть за умов наполегливих трудових зусиль, що є перешкодою на шляху поновлення ціннісних орієнтирів у сфері праці.

Для оформлення і масового усвідомлення національної ідеї у людей має утвердитися переконання, що держава дійсно здатна надати необмежені можливості кожному пересічному громадянину. Тоді стане реальним створення комплексу прагнень з метою працювати на рідній

землі, докладати енергійних зусиль, щоб зробити її квітучою та багатою. Такі уявлення поступово міцніють, але суспільна свідомість дещо запізнюється з їх адекватною оцінкою (таке запізнення засвідчує неможливість швидких змін у масовій соціально-економічній свідомості, як того чекають деякі реформатори).

Сутність національної мрії може полягати в авторитеті сумлінної праці, різноманітні форм власності, підприємстві, свободі трудового вибору і сфер діяльності тощо. Ціннісним орієнтиром економічної ментальності громадян має стати установка особи на розвиток власної конкурентноспроможності в праці, яка створює підстави для розвитку конкурентноспроможності та реальної незалежності економіки держави. Зауважимо, що у сучасних умовах така свідомо орієнтація у сфері праці практично відсутня у переважній більшості українців. Тому держава покликана належним чином спрямовувати процес формування національної еліти, відродження національних господарських традицій, форм господарювання. Набуває актуальності сучасна підготовка чиновників, управлінців, підприємців, надзвичайно важливою є корінна перебудова економічної освіти в усіх ланках, зокрема, сприяння стажуванню молоді у провідних західних університетах з метою адаптації до ринкового середовища і нового способу мислення.

Дослідження особливостей української національної ментальності дає підстави прогнозувати, що якісні зміни економічної свідомості населення вимагатимуть в Україні більш тривалого часу, ніж ринкова трансформація економіки й соціально-економічного суспільного середовища. Економічна ментальність завжди віддзеркалює реальні соціального стану життя суспільства. В Україні такі реалії об'єктивно відображають наслідки економічної кризи та соціальної політики держави за останні 10–15 років.

По-перше, необхідність більш тривалого часу для якісних змін економічної свідомості населення в порівнянні з часом власне ринкової трансформації суспільства можна пов'язати з тим, що деякі негативні риси економічної ментальності об'єктивно будуть відтворюватися певний тривалий час, оскільки кожне нове покоління, навіть в умовах нового економічного середовища, нової ролі соціальних та політичних інституцій, так чи інакше буде співставляти нові потреби й звички в соціально-економічній сфері суспільства із потребами і звичками попередніх поколінь.

По-друге, прогресивні зміни в соціально-економічному житті мають водночас супроводжуватися процесом духовного відродження української нації, адекватно впливати на умови формування гармонійної

особистості людини як соціального суб'єкта такої економіки. Це є чи не найважливішою передумовою наближення ментальності сучасної людини до кращих загально визнаних рис економічної ментальності людини-суб'єкта ринкової економіки. Не має бути дефіциту людських якостей, ресурсів особистості, на які впираються всі проблеми соціального у цілому та економічного зокрема прогресу.

По-третє, труднощі соціально-економічних зрушень в Україні зарубіжні експерти Л. Гоффманн і А. Зіденберг [1, с. 23] пов'язують з підвищеним ризиком проведення ринкових перетворень та непередбачуваністю наслідків реформ, що виводяться ними з трьох чинників:

а) «при заміні тоталітарної системи плуралістичним суспільством йдеться не лише про косметичні зміни в економіці, а про комплексну перебудову майже всіх структур економічної системи, про створення нових установ, інструментів та систем заохочення»;

б) «національна економіка перехідного характеру на стадії реформування теж зберігає успадковані від минулого внутрішні негаразди та диспропорції»;

в) «заміна однієї системи іншою не відбувається автоматично, для її здійснення потрібна ясно виражена політична воля, . . . демонтаж структур планової економіки й побудова ринкових структур йдуть пліч-о-пліч і можуть виявитися болісними для широких верств населення; криза, викликана адаптаційними процесами, означає безробіття, збентеження, переорієнтацію, тому подолання найнижчої точки спаду завжди вимагає терпіння і ухвалення урядами непопулярних рішень».

По-четверте, людина в умовах ринкового суспільного середовища має бачити тісний зв'язок між своїми трудовими зусиллями, результатами праці та її оцінкою. Однак в Україні суспільство відчуває недооцінку саме чесної та творчої праці, що породило в країні цілу низку соціальних та економічних суперечностей, які впливають на трудову свідомість та економічну ментальність населення України.

По-п'яте, визначення цінностей, потрібних українському суспільству для ефективного та гармонійного розвитку як суспільства в цілому так і окремої людини, вимагає створення соціально прийнятної моделі перспективного економічного та духовного розвитку країни, але, на жаль, вона зараз існує в розпливчастому вигляді, як і національна ідея, яка різними суб'єктами українського суспільства тлумачиться по-різному (про що вже йшлося в дослідженні).

По-шосте, процес відродження й розвитку цінностей соціально-економічної активності населення України має перебувати у тісному зв'язку з розв'язанням проблеми формування нового організаційно-еконо-

мічного механізму функціонування національної економіки. Інфляційні процеси, відставання в реформуванні грошово-кредитної та податкової систем, слабка соціальна захищеність населення тощо знецінюють існуючу мотиваційну систему, залишаючи актуальною для України на початку XXI століття проблему створення ефективного мотиваційного механізму в сфері господарювання, тобто того механізму, який, власне, і забезпечує якісні зміни економічної свідомості й ментальності. А на сьогодні економічна ментальність населення України орієнтується на стихійне пристосування до жорстких реалій соціального стану. Змінити ситуацію на краще можна за умов рішучого реформування, регулювання та створення соціальних гарантій з боку держави для забезпечення соціальної злагоди та підвищення рівня життя.

По-сьоме, на жаль, сьогодні має місце недооцінка чинника соціально-економічної ментальності в концепціях, заходах та програмах, що розробляються владою стосовно розвитку соціально-економічної сфери суспільства. Зважаючи на те, що «ментальна структура змінюється повільніше, ніж матеріальне оточення чи соціальні інститути, є одночасно і продукуючою основою, і перешкодою соціальному рухові» [3, с. 17], доречно нагадати, що такий стан речей є неприпустимим. Концептуально сучасною соціально-філософською думкою поведінка людини розглядається як функція цілісного «життєвого простору». Отже, певна «тотальна мотиваційна атмосфера», в якій перебуває людина-суб'єкт соціально-економічної активності, опосередковано або прямо впливає на її мотиваційне поле, визначаючи актуалізацію її потреб, обумовлюючи певні дії в певній ситуації. Іншими словами, вагомим чинником впливу виступає економічна ментальність людини. Саме через неї фокусується суб'єктивна необхідність реалізації соціально-економічної активності конкретною людиною. Соціально-економічна діяльність людини та її результати значною мірою обумовлені ментальністю. Подібні висновки мають бути враховані й віддзеркалені в конкретних соціально-економічних програмах влади.

По-восьме, якісні зміни економічної свідомості й ментальності прямо залежать від організації й стимулювання індивідуалізму соціально-економічної поведінки національних соціальних суб'єктів.

Стосовно необхідності індивідуалізму як важливого принципу соціально-економічної поведінки суб'єктів ринкової економіки нової України слід зауважити таке. За твердженням С. Кримського, внаслідок того, що наприкінці XX століття в світовій історії вперше виникають інформаційно-духовні умови репрезентації універсального в індивідуальному, для соціальних стратегій сучасності є характерним «агрега-

ційне розуміння „соборності“, підсумовування індивідуальних зусиль у колективні доповнювати принципом монадності — втілення і репрезентації колективного в індивідуальне» [3, с. 184].

Проблема індивідуального має в сучасну епоху і специфічний соціально-етичний вміст. Вона відображає збагачене уявлення про демократичний процес в усіх сферах суспільного життя, який не лише стверджує права особистостей в суспільному цілому, а й розв'язує колізії між ними, особистістю та суспільством. Базисна роль визнається за правами особистості, бо вона є носієм і громадянських, і національних якостей. Драматичний та безпрецедентний за своїм змістом соціальний і екзистенціальний досвід XX століття спричинив зміну деяких багатовікових тенденцій в історії світової філософської думки. Зокрема, істотно похитнув догмат платонізму як імперативу панування загального над індивідуальним та одиничним. Цьому сприяв і внутрішній культурний досвід людства.

На передній план філософського дискурсу висувається вже не абсолютність якихось універсальних субстанцій, а заперечення всякої абсолютності, тобто принцип монадності. Ціле (зокрема, суспільне ціле) «не виключає плюралістичність форм свого функціонування, кожна з яких може стати індивідуальним виразом загального» [2, с. 188]. І навпаки, індивідуальне — це не одиничне, а єдине, яке здатне втілювати весь світ, стискаючи його в межах особистості. У такому розумінні монадне стає принципом соціально-культурної (зокрема, соціально-економічної) діяльності та духовності (ментальності) XXI століття, «втіленням антропологічно особистісних моделей освоєння світу» [2, с. 190].

Усе це передбачає істотне збагачення принципу індивідуалізму окремої людини в суспільстві (зокрема, як суб'єкта соціально-економічної активності й ментальності). Він має вийти за межі ідеології чи політичної сфери та набути інституційних рис організації суспільства.

Підсумовуючи викладене вище, процес суспільних трансформацій в новітній Україні породжує становлення нового соціального суб'єкта, принципово нових особливостей соціально-економічних відносин, сприяє змінам соціально-економічної поведінки людей, які відбиваються на їх економічній свідомості та поведінці, сприяють зрушенням у процесах розгортання їх економічної ментальності. Поряд з новими рисами економічної поведінки вітчизняного соціального суб'єкта мають місце нові риси його економічної ментальності. Суспільна свідомість має адаптуватися до радикальних змін соціально-економічної поведінки; має відбутися процес цивілізованого «оброблення» цієї си-

туації ментальністю.

На жаль, посеред населення сучасної України існують психологічні перешкоди набуття властивих сучасній європейській економічній ментальності якостей й рис. Такими перешкодами є: соціальна інертність; викривлене розуміння соціальної справедливості; деформованість уявлень про захист від економічних труднощів як про обов'язок держави, а не кожного особисто; сприйняття як цілком нормального явища авторитарних методів правління; соціальна заздрість як наслідок тривалої зрівнялівки в оплаті праці; відсутність у значній частини населення України реального економічного мислення; певний консерватизм в мисленні, відсутність достатньо швидкої реакції на зміну обставин для адекватної корекції ринкової поведінки, недостатній рівень ринкового мислення; звичка безвідповідальності; відсутність чіткої установки особи на розвиток власної конкурентноспроможності в праці, яка створює умови розвитку конкурентноспроможності та реальної незалежності економіки держави. Подолання таких негативних рис має бути важливим завданням соціально-економічних програм різних рівнів й спрямувань.

1 Бібліографія

- [1] Зрушення до ринкової економіки. Реформи в Україні: погляд зсередини / За ред. Л. Гоффманна. — К.: Фенікс, 1997.
- [2] Кримський С.Б. Запити філософських смислів. — К.: Парапан, 2003.
- [3] Юрій М.Т. Етно-конфесійний розподіл праці та український господарчий менталітет. — К.: Таксон, 1997.

Надійшла до редакції 23 лютого 2010 р.